TÜRKİYE SANAYİSİNDE YOĞUNLAŞMA VE TEKELLEŞME*

Bu kısa incelemede, Türkiye sanayisinde yoğunlaşma, toplulaşma ve te-kelleşme olgularını konu alan çalışmalar özetlenecek, bu çalışmaların bulgularına ve 1980 sonrası gelişmelere ilişkin bazı gözlemlere yer verilecektir.

1. YOĞUNLAŞMA, TOPLULAŞMA: TEKELLEŞME

Bir piyasanın tekelci olması ya da bir piyasada tekelleşme, söz konusu piyasada bir ya da birkaç firmanın, zaman zaman aralarında gizli ya da açık anlaşmalar da yaparak egemenlik kurmuş olması anlamına gelir. Tekelleşme, aynı işletme, firma ya da firmalar grubu çerçevesinde daha büyük bir birikim sağlanması anlamına gelen sermayenin yoğunlaşması ile, çeşitli küçük sermayelerin daha büyük bir sermaye bütünlüğü içinde erimesi demek olan sermayenin toplulaşması (merkezileşmesi) süreçlerinin belli bir evresinde ortaya çıkar. Bu anlamda tekelleşme kapitalist birikim sürecinin doğal bir sonucudur. Büyük ölçeklerinin sağladığı aşırı kâr ve birikim olanakları yanında başta bankalar olmak üzere mali kurumlarla geliştirdikleri ilişkiler ve bütünleşmeler, tekellerin ve tekelleşmenin gelişmesine yol açmıştır. Bu tekellerin yalnız ekonomide değil toplum yaşamının öteki alanlarında da egemenlik kuracak yaygınlığa ve güce ulaşması tekelci kapitalizmin en önemli belirleyici özelliğidir. Günümüzde ise, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında tekelci sermaye ile devlet aygıtı arasında gelişen iki yönlü ilişkiler, tekelci devlet kapitalizmi kavramını ortaya çıkarmıştır. Tekelci devlet kapitalizminin temel özellikleri şöyle özetlenebilir: “(1) Tekellerin yönetim organları ile devlet mekanizmasının birçok önemli makamının aynı kişilerce işgal edilmesi; kişisel bütünleşme (değiş-tokuş); (2) devletin çok daha büyük ölçüde ve yatırımlar yaparak ekonomik hayata doğrudan katılması; (3) tekellerin sömürü ve birikimlerini artırıcı yönde bir ekonomik sosyal ve teknolojik politikaya hız verilmesi; (4) uluslararası platformdaki ilişkilerde devletle tekellerin bütünleşmiş bir güç olarak ortaya çıkması; (5) devletin tekellerin en büyük satın alıcılarından biri -çoğu kere en başta geleni- olması; (6) ekonomik gelişmelerin son tahlilde tekeller yararına olmak üzere programlanması” (Silier, 1977:18-9).

Günümüz iktisat yazınında “tekelleşme” yerine çoğunlukla “yoğunlaşma” kavramı kullanılmaktadır. Belli bir piyasadaki ya da sektördeki tekelleş-me derecesini ölçmek için de yoğunlaşma endeksleri olarak adlandırılan ölçüler geliştirilmiştir. Bu ölçülerin başlıcaları yoğunlaşma oranı ile Herfindahl-Hirschman, entropi ve Linda endeksleridir. Bunlardan en çok kullanılanı, belirli sayıda firmanın sektörel üretim ya da istihdam gibi bir büyüklük içindeki payını gösteren yoğunlaşma oranıdır. Görgül çalışmalarda genellikle

* TMMMOB Makina Mühendisleri Odası, *1987 Sanayi Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1988 içinde; s. 41-48.

4 ya da 8 en büyük firmanın payı kullanılmaktadır. Yoğunlaşma oranının sınırlı sayıda firmanın payını hesaba katmasına karşılık, Herfindahl-Hirschman endeksinde (HH endeksi) belirli bir sektördeki tüm firmaların pazar payları ağırlık olarak kullanılır. Bu nedenle HH endeksi firma sayısındaki ve büyüklüklerindeki değişikliklere karşı duyarlıdır. Sektördeki firmaların pazar paylarının kullanıldığı bir başka ölçü olan ve bilişim kuramından türetilen entropi endeksi de nitelikleri açısından HH endeksine benzer. Yoğunlaşma oranında olduğu gibi sınırlı sayıda firmaya ilişkin bilgiler kullanılarak hesaplanan Linda endeksi ise pazar paylarının ağırlık olarak kullanılması açısından öteki endekslere benzer.

2. TEKELLEŞME ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Makina Mühendisleri Odası'nın düzenlediği 1976 Sanayi Kongresi'ne sunulan tebliğleri bir araya getiren *Türkiye Sanayiinde Tekelleşme* adlı kitapta yer alan Silier (1977) DİE'nin 1970 sanayi sayımı verilerini kullanarak sanayinin alt sektörleri ve mal grupları için yoğunlaşma oranlarını vermektedir. Çalışmanın bulguları şöyle özetlenebilir:

1970 yılında imalat sanayisinin 97 alt sektöründen 16'sında en büyük üç işyerinin söz konusu alt sektörün istihdamı içindeki payı yüzde 75-100 arasındadır. Bu biçimde ölçülen yoğunlaşma oranının 24 alt sektörde yüzde 50-75; 45 alt sektörde yüzde 25-50 arasında olduğu görülmektedir. Sanayi Bakanlığının *1969 Yılı İşletme Cetvelleri*'ndeki bilgiler kullanılarak hesaplanan mal bazındaki yoğunlaşma oranları ise, "yaygın olarak kullanılan 251 maddeden 93'ünde en büyük üç (ya da bir, iki) firmanın o maddenin toplam üretiminin yüzde 100'ünü; 87'sinde en büyük üç firmanın toplam üretimin yüzde 75-99'unu; 56'sında en büyük üç firmanın toplam üretimin yüzde 50-74'ünü ve ancak15 maddede yüzde 50'sinden daha azını ürettiğini ortaya koymaktadır. Bir başka kaynak, DİE'nin üç aylık anket bilgileri, anket kapsamına alınan ve özel sanayi kuruluşları tarafından üretilen 49 maddenin 14'ü için madde yoğunlaşma oranının yüzde 100; 21 madde için yoğunlaşma oranının yüzde 75-99; 12 madde için yoğunlaşma oranının yüzde 50-74 arasında olduğunu, yalnızca 2 maddede en büyük üç firma üretim değerinin üç aylık anket kapsamına giren özel işyerleri toplamının yarısından az olduğunu" göstermektedir (Silier, 1977: 30-31). Aynı hesaplar 1974 verileriyle tekrarlandığında birçok maddede yoğunlaşmanın daha da arttığını belirten Silier, bankaların ve holdinglerin yoğunlaşma konusundaki etkilerine de değinmektedir. Yerli sermaye grupları ile uluslararası tekeller arasındaki ilişkiler nedeniyle Türkiye sanayisindeki yoğunlaşma, toplulaşma ve tekelleşmenin bağımlı nitelikte olduğunu ve gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında "güdük" kaldığını da eklemektedir.

Aynı yayın içinde yer alan Arıkan ve Akad (1976) çalışmasında da DİE'nin 1963 ve 1970 Sanayi Sayımı verileri kullanılarak sanayi alanında yoğunlaşmanın ileri düzeye ulaştığı gösterilmekte ve bu sürecin bağımlı niteliğine dikkat çekilmektedir.

Türkiye sanayisindeki tekelleşme konusunda bir başka önemli kaynak Tekeli vd (1982) çalışmasıdır. 1980 yılında yapılan ve DİE'nin 1976 yılı imalat sanayisi anketi verilerinin

kullanıldığı bu incelemede alt sektörler için çeşitli yoğunlaşma ölçüleri verilmektedir. Bu çalışmada, yalnız özel işyerleri ele alındığında, en büyük firmanın söz konusu alt sektörün üretimi içindeki payının 115 alt sektörden 12'sinde yüzde 50-99; 54'ünde yüzde 25-49 arasında, 49'unda ise yüzde 25'in altında olduğu hesaplanmıştır. Kamu ve özel işyerleri birlikte alındığında ise, en büyük firma payının 126 alt sektörden 3'ünde yüzde 100;14'ünde yüzde 50-99; 56'sında yüzde 25-49 ve 53'ünde yüzde 25'in altında olduğu bulunmuştur. Üstelik, hesaplamalarda firma değil de işyeri temel alındığı için bulunan rakamların yoğunlaşmayı olduğundan küçük göstermesi söz konusudur. Bulguları yazarları, "Türkiye'de sanayi sektörlerinin yüzde 60'ında yoğunlaşma oranı devletin fiyatlar üzerinde yakın bir gözetim kurması gereken düzeyi aşmıştır," sonucuna götürmüştür (Tekeli *vd*, 1982: 40).

Uluslararası karşılaştırma için en büyük 4 işyerinin üretim içindeki paylarını kullanan yazarlara göre ABD, İngiltere, Fransa ve Kanada gibi gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında "Türkiye'de yoğunlaşma çok ileri düzeylere ulaşmıştır" (Tekeli *vd*, 1982: 41). Çalışmanın bir başka bulgusu ise yoğunlaşma oranlarıyla ölçülen sanayi yapısı ile kârlılık arasında doğru yönlü ve güçlü bir ilişki olduğudur (Tekeli *vd*, 1982:81).

Bağrıaçık (1983) çalışmasında 26781 kamu ve özel sektör kuruluşunun1979 yılı kurulu kapasite verileri kullanılarak 950 mal için piyasa yapısı araştırılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, inceleme konusu malların yalnızca yüzde11,7'si rekabetçi koşullarda üretilmekte, piyasaların yüzde 16,3'ünde tekel, yüzde 72'sinde ise tekel benzeri koşullar hüküm sürmektedir.

DİE'nin imalat sanayisi anketlerini kullanan Tezel (1984), 1974-79 dönemi ve 39 alt sektör için satışları esas alarak 4 ve 8 firma yoğunlaşma oranlarını hesaplamıştır. Buna göre, 4 firma yoğunlaşma oranı dönem ortalaması yüzde 60; 8 firma yoğunlaşma oranının ortalaması ise yüzde 75 olarak bulunmuştur. Aynı alt sektörler için 1983 verileri kullanılarak yapılan bir hesaplamada sırasıyla yüzde 58 ve yüzde 71 oranlan elde edilmiştir (Özhan, 1986:92).

1983 yılı DİE verilerinin kullanıldığı Özhan (1986) çalışmasında da alt sektörler için yoğunlaşma oranları hesaplanmıştır. Çalışmada, 4 firma yoğunlaşma oranı yüzde 30'un altında olan sektörler "yoğunlaşmamış", yüzde 30-70 arasındakiler "orta derecede yoğunlaşmış" ve yüzde 70'in üzerinde olanlar "en çok yoğunlaşmış" olarak nitelenmiştir. Hesaplamalar, 84 sanayi grubundan 15'inin "yoğunlaşmamış", 40'ının "orta derecede yoğunlaşmış", 29'unun ise "en çok yoğunlaşmış" olduğunu göstermektedir. Bu yoğunlaşma gruplarının toplam imalat sanayisi katma değeri içindeki payları, sırasıyla, yüzde 22, yüzde 47 ve yüzde 31 olarak bulunmuştur (Özhan, 1986: 93). Çalışmada ayrıca, incelenen "sanayilerin ulaştığı ortalama yoğunlaşma oranlarının birçok ülke için kritik oran olarak kabul edilen **ve** 4 firma için yüzde 50, 8 firma için yüzde 70 düzeyini" aştığı, "84 sanayinin 45'inde 4 firma yoğunlaşma oranlarının yüzde 60 düzeyine yaklaştığı" bulgusu da yer almaktadır (Özhan, 1986: 146). Özhan'ın (1986) yoğunlaşma ile kredi kullanımı ve

TABLO I

YOĞUNLAŞMA ORANLARININ ULUSLARARASI KARŞILAŞTIRMASI

YOĞUNLAŞMA ORANLARI GRUPLARI	TÜRKİYE ÖZEL KESİM		TÜRKİYE (KAMU-ÖZEL KESİMLERİ)		ABD (1972)		İNGİLTERE (1973)		FRANSA (1969) (Ciro)		KANADA (1972) (İstihdam)	
	SAYI	%	SAYI	%	SAYI	%	SAYI	%	SAYI	%	SAYI	%
90 - 100	24	0.21	27	0.21	12	0.03	10	0.07	44	8.2	5	0.07
81 - 90	11	0.10	14	0.11	10	0.02	15	0.10			6	0.08
									25	12.1		
71 - 80	15	0.13	16	0.13	22	0.05	13	0.09			10	0.14
61 - 70	14	0.12	13	0.10	29	0.07	11	0.07			7	0.10
									26	6.9		
51 - 60	10	0.09	16	0.13	54	0.13	20	0.13			6	0.08
41 - 50	19	0.16	16	0.13	60	0.14	26	0.17			11	0.15
									51	17.1		
31 - 40	13	0.11	13	0.10	67	0.16	27	0.18			11	0.15
21 - 30	7	0.06	9	0.07	95	0.22	14	0.09			5	0.07
									76	35.7		
11 - 20	1	0.01	1	0.01	66	0.15	14	0.09			8	0.11
0 - 10	1	0.01	1	0.01	14	0.03	2	0.01	16	20.0	2	0.03
TOPLAM	115	1.00	126	1.00	429	1.00	152	1.00	238	100.0	71	100.0

Kaynak: Tekeli vd (1982: 42).

ithalata bağımlılık arasında bulduğu doğru yönlü ilişki, büyük ölçekli sanayi kuruluşları ile bankalar ve uluslararası tekeller arasındaki bağların bir sonucu ve göstergesi olarak yorumlanabilir.

Buraya kadar özetlediğimiz çalışmaların hepsinde ortak olan bulgu, Türkiye imalat sanayisinde yoğunlaşmanın, gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında bile, hayli yüksek düzeylere ulaşmış olduğudur. Üstelik, çalışmaların hepsinde yoğunlaşma oranlarının hesaplanmasında işyeri verilerini kullanmanın gerçek yoğunlaşmayı yansıtmadığı, olduğundan küçük gösterdiği de belirtilmektedir.

3. 1980 SONRASINDAKİ GELİŞMELER

1982 başlarında farklı sermaye kesimleri arasında tekelleşme konusunda bir tartışmaya tanık olundu. Alarko Holding'den İshak Alaton, "tekelleşmenin Türkiye ekonomisine yararlı olacağı"nı söyleyerek tartışmayı başlattı. TÜSİAD Başkanı Ali Koçman, Türkiye'de tekelleşme olmadığını söylerken, İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı Nuh Kuşçulu, tam tersine, tekelleşen firmaların fiyatları istedikleri gibi ayarlamalarından yakındı. İstanbul Sanayi Odası Başkanı Nurullah Gezgin ise ihtiyatlı bir dil kullanmaktaydı: "Küçük ve orta sanayinin bir sıkıntı dönemine girdiği açık. Ancak, 'büyükler yutuyor' diye bir yorum yapmak da yanlış olur. Büyüklerin küçükleri yutacak halleri yok, büyüklerin boğazlarında büyük kılçıklar var. Bugün için ancak büyük müteahhitler ve ihracat yapanlar gelişiyor. Bunları da kuşkuyla karşılamak gerekir. Belki, bankaların büyük kuruluşlarla bağlantıları dolayısıyla da bir endişe duyulabilir." 1980 sonrasında yıldızı parlayan Okumuş Holding'den Mehmet Okumuş, bazı sanayi kuruluşlarının diğerleri tarafından yutulduğunu kabul etmekle birlikte "İstikrarlı bir ekonomide faaliyetlerini sürdüremeyerek kapanma durumuna gelen ve özellikle ihracata yönelik bir satış politikası izlemeyen işletmelere işlerlik kazandırabilmesi açısından söz konusu işletmelerin el değiştirilmesi kaçınılmaz olmuştur," diyerek durumu haklı göstermeye çalışıyordu. Bu tartışma, 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasıyla güncellik ve önem kazanan, pazarın tekeller arasında yeniden paylaşımı olgusunun göstergeleri olarak alınabilir. Gerçekten, 24 Ocak Kararları ve daha sonra Özal hükümetinin izlediği ekonomik politikalar sermayenin farklı kesimleri üzerinde farklı etkilere yol açtı, öyle ki uygulanan ekonomik modelin Türkiye sanayisinin "yapı değiştirmesine" değil, "el değiştirmesine" yol açtığı ileri sürüldü - hem de sermaye çevreleri tarafından. Bu nedenle, 1980 sonrasında sanayi alanındaki yoğunlaşma konusundaki gelişmelere geçmeden önce, 24 Ocak Kararları olarak özetlenen ekonomik modelin yoğunlaşma üzerindeki etkilerine değinmek gerekir.

(a) Türk lirasının dönem boyunca hızla ve sürekli olarak değer kaybetmesi, 1980 öncesinde dış kaynak kullanarak yatırım yapmış şirketlerin borç yükünün hızla büyümesine yol açtı. Çoğunluğunu çok ortaklı, küçük ya da orta boy işletmenin oluşturduğu bu şirketlerin önemli bölümü artan borç yükünün altında ezildi, iflasa, kapanmaya ya da el değiştirmeye sürüklendi.

(b) İç talebin kısılması için sıkı para politikası uygulanmasına faizlerin serbest bırakılması da eklendiğinde, özellikle kredi faizleri büyük artış gösterdi. Kredi maliyetlerindeki tırmanış, denetimlerinde bir ya da birkaç banka bulunduran tekelci gruplarla küçük ve orta işletmeleri farklı biçimlerde etkiledi. İkinci gruptakiler, satışların düştüğü, stoka çalışılan bir dönemde üretimlerini gittikçe pahalanan kredi ile sürdürmede büyük güçlükle karşılaştılar ya da kredi bulmada başarısız olarak üretimi durdurdular. Buna karşılık, tekelci gruplar denetimlerindeki bankalar aracılığıyla kredi gereksinimlerini karşılayarak finansman darboğazım aşmayı büyük ölçüde başardılar. Üstelik, bunların bir bölümü düşük faizli ihracat kredisi alarak bunları ihracat dışındaki işlerinin finansmanında kullandılar.

(c) İhracatın teşvikine ilişkin önlemler de temelde tekelci kesimlerin işine yaradı. Çünkü, daha sonra görüleceği gibi bu kesimler ihracatın içinde de önemli paya sahiptir. Ayrıca, tüm teşvik önlemlerinde firma ölçeği büyüdükçe sağlanan ayrıcalıklar da artmaktadır. Bu nedenle, genellikle iç piyasa için üretim yapan küçük ve orta işletmeler ihracatı teşvik önlemlerinden yararlanamadığı gibi öteki teşvik önlemlerinden de büyük ölçekli işletmelere oranla daha az yararlanabilmişlerdir.

(d) 1980 sonrasında yoğunlaşmayı hızlandırıcı bir başka olgu uzun bir süre sendikal hakların askıya alınması olmuştur. Küçük işletmelerdeki işçilerin hemen hepsi, orta büyüklükteki işletmelerdekilerin de önemli bir bölümü sendikalaşmamış olduğundan, toplu sözleşme ve grev gibi haklardan yararlanamamaktaydı. Bu nedenle, ücretlerin Yüksek Hakem Kurulu tarafından belirlenmesi bu tür işletmeleri pek etkilemedi. Buna karşılık, genellikle ülkenin en güçlü sendikalarının etkinlik gösterdiği büyük ölçekli işletmeler getirilen zorunlu sözleşme sisteminden büyük çıkarlar sağladılar, işçilik maliyetlerindeki artışları çok düşük düzeyde tutabildiler.

Yoğunlaşmayı artırıcı yöndeki bu etkilere karşılık 1980 sonrasında ithalatın serbest bırakılmasının ters yönde bir etki yaptığı söylenebilir. Ancak, burada görünürde bir serbestlikten söz edilebilir. Çünkü bir yanda Türk lirasının sürekli değer yitirmesi öte yanda ise çeşitli fonlar aracılığıyla ithalat pahalılaştırarak yerli sanayinin korunması uygulaması sürdürülmüştür. Bu nedenle, ithalattaki serbestliğin yoğunlaşmayı azaltıcı etkisinin çok sınırlı kaldığı söylenebilir.

Ancak, 1980 sonrası ile öncesinin yoğunlaşma açısından karşılaştırıldığı çalışmalar olmadığı gibi var olan veriler de böyle bir karşılaştırmayı büyük ölçüde olanaksız kılmaktadır. Gene de, İstanbul Sanayi Odası'nın en büyük 500 kuruluşuna ilişkin olarak toplayıp yayınladığı veriler 1980 sonrası gelişmelere ışık tutar niteliktedir. Bu bilgilere göre, söz konusu 500 sanayi kuruluşunun 1985'te sanayideki toplam istihdam içindeki payının yüzde 32, sanayi katma değeri içindeki payının ise yüzde 34,2 olduğu görülmektedir. Bu kuruluşlar,1985 yılındaki madencilik ve imalat sanayisi ürünleri ihracatının yüzde 42'sini gerçekleştirmiştir. 500 en büyük firmanın sanayi katma değeri içindeki payı1982'den 1985'e yüzde 37,9'dan yüzde 34,2'ye düşerken istihdam içindeki payı yüzde 27,6'dan yüzde 32'ye çıkmıştır. Sözü edilen dönemde ücretler ile kârların

gelişmelerinin karşılaştırılması hayli ilginç bir durumu sergilemektedir. 1982'de 210,1 milyar TL olan bilanço kârları 1985'te cari fiyatlarla 1.330,8 milyar TL'ye yükselmiş, aynı dönemde maaş ve ücret ödemeleri 394,5 milyar TL'den 1.073,8 milyar TL'ye çıkmıştır. Başka bir biçimde söyleyecek olursak, bu dönemde maaş ve ücretler 2,7 katına, kârlar ise 6,3 katına çıkmıştır. Bu nedenledir ki söz konusu dönemde maaş ve ücretlerin katma değer içindeki payı yüzde 52,6'dan yüzde 40,4'e düşerken, kârların katma değer içindeki payı yüzde 19,4'ten yüzde 34,5'e yükselmiştir. Daha da ilginci, yüksek faizden çok yakınılan bu dönemde 500 büyük firma için faizlerin katma değer içindeki payının yüzde 27,6'dan yüzde 24,6'ya gerilemiş olmasıdır. Bu rakamlar bir yanda yoğunlaşmanın makro boyutunu öte yanda büyük ölçekli firmalarda yaratılan yeni değerin bölüşümünün 1982-85 döneminde hangi yönde değiştiğini sergilemektedir. Yalnızca İSO üyesi sanayi kuruluşlarını kapsayan başka bir çalışmada da benzer gelişmeler sergilenmektedir (İSO, 1986).

TABLO 2
500 BÜYÜK FİRMA, 1980-85

	SATIŞLAR (Milyon TL)	BİLANÇO KÂRI (Milyon TL)	İSTİHDAM	İHRACAT (Bin $)
1980	1.707.236	124.203	538.325	479.500
1981	2.672.714	153.729	519.533	---
1982	3.494.892	210.108	511.306	---
1983	5.582.769	315.850	626.556	2.451.494
1984	9.777.854	654.932	597.707	3.044.036
1985	15.490.267	1.330.805	646.351	2.905.843

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 1981-1986.

4. TEKELLEŞMENİN ÖTESİ: HOLDİNGLER

Türkiye sanayisindeki tekelleşmeyi konu alan çalışmalar sayıca az olmakla birlikte bu alandaki durumu ve gelişmeleri sınırlı bir biçimde de olsa yansıtmaktadır. Ama, bu çalışmalar tekelci sermayenin Türkiye'deki gücünü ve egemenliğini tam olarak ortaya koyamamaktadır. Bunun bir nedeni veri kaynaklarının sınırlılığı, öbürü ise özellikle 1960 sonrasında tekelci sermayenin yapı değiştirmesi ve giderek birden fazla alanda egemenlik kuran sermaye gruplarının ortaya çıkmış olmasıdır. Kısaca "holdingler" diye adlandırabileceğimiz "bu grupların gücünü ve ekonomideki denetimini betimlemekte tek bir sektördeki pazar paylarını hesap etmek yetersiz oluyor" (Tekeli, 1987: 20). Başka bir deyişle, "tekelcilik kavramsallaştırmasının Türkiye'deki büyük sermayenin yapısını açıklamakta yetersiz kaldığı, sermayenin yapısının daha kapsamlı olarak araştırılması ve bunun işleyişinin sergilenmesi gereğinin ortaya çıktığı" söylenebilir (Tekeli, 1987:21). Türkiye'deki tekelci kapitalizmin yapısı ve gelişme eğilimleri ancak bu türden çalışmalar yardımıyla sağlıklı bir biçimde ortaya konabilir.

KAYNAKÇA

Arıkan, S. ve Akad, M.T. (1977): "Özel Kesim imalat Sanayiinde Gelişme ve Yoğunlaşma Eğilimleri," TMMOB Makina Mühendisleri Odası, *Türkiye Sanayiinde Tekelleşme*, Ankara, içinde.

Bağrıaçık, A. (1983): *Türkiye Sanayiinde Pazar Hakimiyeti*, Dünya Yayınları, No. 11, İstanbul.

İstanbul Sanayi Odası (1986): *İstatistiklerle İstanbul Sanayi Odasına Bağlı Kuruluşlarda Değerlendirmeler*, İSO Araştırma Yayını, No. 1986/17, İstanbul.

Özhan, M.S. (1986): *Sanayi Yoğunlaşmasının Nedenleri ve Etkileri - Türk imalat Sanayiinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBF, Ankara.

Silier, O. (1977): "Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Toplulaşma, Tekelleşme," *Türkiye Sanayiinde Tekelleşm*e içinde.

Tekeli, İ. (1987): "Türkiye'de Tekelleşmenin ötesi," *Bilim ve Sanat*, No. 61, Ocak 1987.

Tekeli, İ. *vd* (1982): *Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ankara.

Tezel, L. (1984): *Yoğunlaşma ve Fiyat Hareketliliği, Yönetilen Fiyatlar Hipotezi, Türkiye İmalat Sanayiinde Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBF, Ankara.